

Welker Árpád

Zsidó betérések a protestáns felekezetekbe Pesten, 1895 előtt*

Az alábbi tanulmány a szokványostól eltérőnek tekinthető több okból is. Lényegében egyetlen forrásra épül, mivel a 19. századi zsidó vallásváltások vizsgálatában az anyakönyvön kívül a legnagyobb jóindulattal sem kínálkozik lehetőség más forrás bevonására. Ezen túlmenően a forrás értelmezéséhez viszonylag kevés fogódzónk van, hiszen a vizsgált jelenség szakirodalma – legalábbis a tárgyalt korszakra vonatkozóan – meglehetősen szegényes. A kutatás további jellegzetességei viszont éppen ellentmondani látszanak az előbb megfogalmazott két állításnak. Hiába csupán egy forrástípust tudtunk hasznosítani, az lényegében mégis áttekinthetetlen mennyiséget jelent. Mindeddig csupán az összes 19. századi, pesti keresztelési anyakönyvi anyag pusztá töredékét képező protestáns anyakönyveket sikerült feldolgozni.

A viszonylagos feldolgozatlanság ellenére a téma jelentősége semmiképpen sem elhanyagolható. A felekezeti problémaköre, illetve a formális szekularizáció előtti családjogi viszonyok szempontjából a vallásváltás kiemelkedően fontos jelenség. A zsidó betérés ezek között a legnagyobb dogmatikus távolságot áthidaló, egyben jogi-szociális tétjét tekintve is a legjelentősebb. A zsidóság 19. századi asszimilációját vizsgálva a „kikeresztelkedés” felfogható a beolvadás legvégső formájaként. Ráadásul a pesti zsidóság speciális helyzetben van (de legalábbis a legfontosabb helyszínek közé tartozik) Európában jelentős számaránya és a jogi-társadalmi befogadás viszonylagos előrehaladottsága következtében, amelyet kiegészít a 19. századi (Buda-)Pest „multikulturalitása”: különböző nyelvek és rítusok egyidejű jelenléte.

Az alábbiakban a pesti protestáns gyülekezetek, tehát a Deák téri evangélikus, a Kálvin téri református és az unitárius gyülekezet anyakönyveinek tételes átnézése során összegyűjtött anyagot dolgozom fel. A szöveg tehát azokkal a lehetőségekkel él, amelyeket az anyag felkínál. Nem előre megfogalmazott

* Az anyaggyűjtés során sokak segítségére rászorultam, és bármennyire szokatlan is ez egy ilyen terjedelmű tanulmány esetében, hálámat szavakba kell öntenem. Köszönettel tartozom a Kálvin téri gyülekezet lelkészeinek barátságos vendégszeretetükért, hogy több héten át zokszó nélkül viselték szinte állandó jelenlétemet a lelkészi hivatalban. Hasonlóképpen köszönettel tartozom a Deák téri gyülekezetnek a türelemért, és hogy kényelmes, nyugodt helyet biztosítottak számomra az anyakönyvek tanulmányozásához. A reményeimet messze felülmúló körülmények között jutottam hozzá minden, a kutatásom szempontjából fontos adathoz. Végül hálámat szeretném kifejezni Nagy Sándornak, hogy az unitárius gyülekezetbe betértekről felvett adatbázisát rendelkezésemre bocsátotta.

kérdésekre próbálok választ találni, hanem igyekszem a rendelkezésre álló információk alapján a lehető legtöbb kérdést feltenni, és ezekre a lehető legpontosabb választ megadni. Mielőtt hozzáfognánk a kérdések megfogalmazásához, mindenképpen illendő és hasznos figyelmet szentelni annak, milyen szempontok indokolták a forrás megválasztását, valamint melyek azok a kutatási irányok és eredmények, amelyekhez hozzáilleszthetők a kutatás eredményei.

A forrásválasztást két tényező indokolja: a véletlen és a szükség. Eredetileg egy tervbe vett, a polgári házasság problematikájához kapcsolódó kutatáshoz volt szükség a protestáns anyakönyvek felhasználására, amely a vegyes házasságok jelentőségének, valamint jellegzetességeinek feltárására irányult volna. Ez volt a véletlen. A szükség pedig abban érhető tetten, hogy a 19. századi zsidó áttérés vizsgálata kizárólag a befogadó egyházak anyakönyveiben, jelesül a keresztelési anyakönyvben fogható meg. Míg a 20. századot tekintve a kutató több, egymást kiegészítő és jóval informatívabb forrásból is dolgozhat, a korábbi időszakra nézve sem statisztika nem áll rendelkezésünkre, sem a többi anyakönyvi jellegű forrás nem használható fel. Ráadásul a tényezők között szoros összefüggés is mutatkozik. Ha az unitárius anyakönyveket figyelmen kívül hagyjuk, az 1895-ös év, tehát az izraelita vallás recepciója előtt a formálisan alacsonyabb szintű izraelita felekezet betérőit nem vezették be a betéresi anyakönyvbe. Ennek két szempontból van jelentősége. Elvi szinten a polgári jogegyenlőség fikciójának gyengeségeit mutatja felekezeti szempontból. Munkaökonómiailag viszont megszorozza az elvégzendő munka mennyiségét, hiszen a betéresi anyakönyvben egy helyen feltüntetett adatok helyett az összes keresztelési bejegyzés végigfutására kényszeríti a zsidó betérők után érdeklődő kutatót. Nehéz a befektetendő munka mennyiségét pontosan számszerűsíteni, mindenesetre a tanulmányban hasznosított adatok a Magyar Országos Levéltár mikrofilmjeire vetítve mintegy tizenegyezer felvétel átnézését jelentik, amely többé-kevésbé megfelel a ferencvárosi plébánia anyakönyvi terjedelmének. A Józsefváros anyakönyvi bejegyzéseinek terjedelme a ferencvárosinak majdnem háromszorosa.¹ Talán ez a néhány példa érzékletesen mutatja, hogy a római katolikus anyakönyvek bevonása az elvégzett kutatásnál nagyságrendekkel nagyobb feladat lett volna, amely alighanem egy évet is meghaladó tiszta munkaidőt igényelne. A 20. századot tekintve már a zsidó anyakönyvek is segítséget nyújtanak, hiszen a recepció után viszonyos szabályok vonatkoztak a zsidók vallásváltására is. Ennek eredményeként a rabbinátus hivatalos információt szerzett az áttérésekről, és az adatokat – többnyire? – bejegyezték a születési anyakönyv megjegyzési rovatába. Az 1895-öt megelőző időszakban ez még a legjobb esetben is véletlenszerű.²

A zsidó vallásváltás – mint megbízható statisztikai adat – csak az egyházpolitikai törvények meghozatala után jelent meg a kiadványokban. Ennek számait

¹ Vö. Kálniczky 1998: 106–107.

² Tíz pesti születésű áttérőt vizsgálva a pesti neológ hitközség születési anyakönyvében egy esetben találtam az áttérésre vonatkozó bejegyzést. A későbbi idősakra nézve ez már általánosnak tűnt számomra.

Zeke Gyula majd' húsz évvel ezelőtt közölte a *Hét évtized a hazai zsidóság életében* mellékletei között, bár Budapestre vonatkozó adatokat ő is csak az 1931-es évvel kezdődően tett közzé.³

Amint az a fentiekből következik, a 19. századi zsidó vallásváltókra vonatkozóan nincsenek információink, még hozzávetőleges számokat sem ismerünk, és ennek megfelelően a szakirodalom sem érinti a problémát. Ennek – a kutatás nehézségén túl – több fontos oka van. A felekezetváltás, csakúgy, mint a felekezetek „erőviszonyait” érintő témák általában (így például a vegyes házasságok kérdése) eddig meglehetősen kevés figyelmet kaptak.⁴ A 20. század első felében volt ugyan olyanfajta törekvés, hogy az egyes felekezeti csoportok szaporulatára vonatkozó információkat valamelyik felekezet felsőbbtségének igazolására használják fel, de már akkor is nyilvánvalóvá vált, hogy a statisztikák nem támasztják alá ezeket az állításokat, és a társadalmi viszonyok – ebből a szempontból – meghatározóbbak a felekezeti háttérnél.⁵ Összességében tehát inkább az a jellemző, hogy az ilyen típusú vizsgálatoknál hiányzik/sokáig hiányzott a „megrendelés”.

Különösen igaz ez a zsidók vallásváltásaira.⁶ A felekezeti értelemben vett zsidó közösség aligha ambicionálta a kérdés taglalását, az antiszemitékat pedig csupán a „leleplezés” szintjén érdekelte a dolog.⁷ A tudományos diskurzusban Karády Viktor 20. századra vonatkozó elemzésein kívül alig jelenik meg ez

³ Zeke 1990: 194–195.

⁴ Hogy a figyelem hiánya mennyire valós, azzal kapcsolatban hadd osszam meg egy személyes élményemet. Éppen a református házassági anyakönyv fáradtságos végigszámolásával elért kutatási eredményeimet osztottam meg másokkal, amikor egy arra járó, ismert kutató közbeszól, hogy ő a sajtóból tudja, hogy a vegyes házasságok száma ennél (65–70%) sokkal alacsonyabb volt. Ez főként azért meglepő, mert ugyan a 19. század egy részéről csupán az anyakönyv végigolvasásával nyerhető információ, a század utolsó harmadától kezdve viszont folyamatos statisztikák állnak rendelkezésre, amelyekből világos, hogy az illető szám mindvégig 70% fölött maradt. Mivel az evangélikusoknál ugyanezt a jelenséget találjuk, pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk, a protestáns házasodók kétharmada-háromnegyede Budapesten más felekezetű párt választott magának a 19. század eleje és a 20. század közepe között. Igen erős ellentmondás mutatkozik a felekezetiség 20. (21.) századi felfogása és a 19. századi viszonyok között. Ráadásul sok jó, a budapesti protestánság demográfiájáról szóló tanulmány értelmét veszti, ha belegondolunk abba, hogy a vizsgált populáció merő fikció, hiszen fölösleges feltételezni, hogy az azonos szülőktől származó, de nemük szerint különböző vallású testvérek más kulturális-habituális jellemzőkkel bírnának.

⁵ Schneller 1923.

⁶ Talán jól illusztrálja az állítást a *Rabbiképző Évkönyvében* található lábjegyzet, amellyel a szerkesztő „helyreigazítja” a vallásváltás szociológiájáról értekező kutatót, és ahhoz az állításhoz, hogy a zsidóság nem hitfelekezeti alapú öndefiníciójába a konvertiták is belefértek, megjegyeztet fűz, miszerint ezeket mindig is hitehagyottként tartották nyilván. A társadalomkutató és a rabbi zsidóságdefiníciója nyilvánvalóan különbözik. A jelenség megfigyelhető a többi felekezet esetében is. A formális egyház, illetve a felekezeti elit nehezen választja szét a statisztikában megjelenő sokaságot a tudatos identifikációt vállalóktól. Pedig az előbbieket aligha felelhetnek meg az utóbbiakkal szemben támasztott elvárásoknak. Vö. Karády 1994: 305.

⁷ Már mint tudomásunk szerint, és amennyiben a magyar antiszemitékra gondolunk. A náci Németországban alapítottak projektet az 1939-es birodalmi és az 1941-es magyar népszámlálás összehasonlítására, amelyekben a származási alapon elkülönített és a felekezethű zsidóság egyaránt megjelent.

a probléma.⁸ Általánosságban nemzetközi szinten is elmondható, hogy a zsidó-keresztény együttélés, a gyors urbanizáció, illetve a kibontakozó nacionalizmus szempontjából (a zsidó vallásváltás néhány legvalószínűbb feltételét tekintve) jelentős helyek vonatkozásában is csak elvétve találunk a kérdést tárgyaló irodalmat. A jelentősebb helyszínekről is csak egy-egy tanulmány lelhető fel.⁹

AZ ÁTTÉRÉSEK ALAKULÁSA 1867-IG

Az alábbiakban ismertetett adatok a Deák téri evangélikus, a Kálvin téri református és az unitárius gyülekezet anyakönyveiből származnak, amelyek többé-kevésbé lefedik az 1895 előtti Pest protestáns anyakönyvezését.¹⁰ A forrás szolgáltatja információk lehetővé teszik, hogy meghatározzuk az 1895 előtti zsidó betérés abszolút számait a pesti protestáns gyülekezetekben; vizsgáljuk a betérés „konjunktúráit” a 19. század folyamán és kísérletet tegyünk a vallásváltás legfontosabb motivációinak meghatározására. Az óvatos megfogalmazásból is látható, hogy ez utóbbiak tűnnek a legproblematicusabbnak, több okból is. A motívum megragadása például – „belső” információk hiányában – mindenképpen kérdéseket vet fel. Ráadásul a rögzített adatok köre és jellege időszakonként, gyülekezetenként és a bejegyzést készítő lelkész felfogásának és hangulatának megfelelően változik, tehát az adatok összevethetősége is meglehetősen kérdéses. Ezekkel a problémákkal igyekszem majd a maguk helyén részletesebben is foglalkozni.

1895-tel bezárólag a felsorolt protestáns gyülekezetek anyakönyveiben összesen 1087 zsidó megkeresztelkedőt találtam. A szám többé-kevésbé egyenletesen oszlik meg az egyes felekezetek között, nagyságuk, illetve az anyakönyvezési időszak hosszúsága szerint. A református gyülekezetben a bejegyzések valamivel több mint fele található, az unitárius anyakönyvben pedig összesen 44 zsidó betérőt tüntettek fel.

1. táblázat

Zsidó betérők száma 1800–1895

Német evangélikus	Magyar evangélikus	Református	Unitárius	Evangélikus összesen	Református és m. evang. együtt	Protestáns összesen
296	164	583	44	460	749	1087

⁸ Karády 1997. Jellemző, hogy a további említhető tanulmány az „esszé” műfajmegjelölést viseli: K. Farkas 1999.

⁹ Pl. Caron 1985; Endelman 1997; Honigmann 1989; Riff 1981; Smith 1981.

¹⁰ Kisebbségi hiátusokkal, hiszen az 1870-es évektől külön anyakönyvezett az apró német református gyülekezet. Budapestről pedig azért nem beszélhetünk ebben az összefüggésben, mert az evangélikusok anyakönyveztek Budán, a reformátusok pedig Óbudán is, még ha kevésbé jelentős is az ottani bejegyzések száma.

Felvethető, hogy magasak vagy inkább alacsonyok-e ezek a számok, úgymond abszolút értelemben. Több helyen szerepel ugyanis (számok nélkül, sőt mint azt fentebb jeleztük, valójában számok híján), hogy a 19. századi áttérés – vagy az áttérés általában – úgymond nem volt jelentős.¹¹ Bármennyire úgy tűnik is, hogy ez egy abszolút értékre vonatkozó megállapítás, miszerint a felekezettváltók száma jelentős avagy jelentéktelen, valójában kizárólag relatív értelemben, csak valamilyen más értékkel való összehasonlításban értelmes bármiféle állítást megfogalmazni. Magától adódik a zsidóság egészéhez, az egyéb városi közösségekhez, a többi európai város zsidóságához,¹² illetve a keresztény felekezetek közötti vallásváltásokhoz való viszonyítás.

Az első felvetés esetében a kitérők számának összevetése (akár valamilyen finomítással is, pl. az életkorra való tekintettel) a teljes populációval még mindig nem elég informatív. Ahhoz ugyanis, hogy egy ilyen érték mondjon is valami eligazítót a jelenség iránt érdeklődő számára, tudni kellene azt is, milyen arányban kellett volna a pesti zsidóságnak áttérnie ahhoz, hogy ezt a számot jelentősnek tekintsük. Tisztázandó az is, hogy a három protestáns gyülekezetbe áttérők vajon elhanyagolható kisebbségét jelentik-e az összes pesti áttérőnek, vagy éppen ellenkezőleg, a túlnyomó többségét? Az utóbbi kérdésre ugyanis homlokegyenest ellenkező válaszok is elképzelhetők. Fentebb már finoman jeleztük a korabeli Pest felekezeti arányait. Ezeket némiképp pontosítva elmondható: 1869-ben a protestánsok mintegy 14–15%-ot tettek ki Pest keresztény népességében. Tehát a keresztény népéségen belül a katolikusok aránya 85%, amely még magasabb volt Budapest egész területén, hiszen Buda „katolikusabb”-nak számított, mint Pest. Ebből a szemszögből nézve könnyen adódna az a feltevés, miszerint a protestáns gyülekezetekbe a zsidó vallásváltóknak csak egy töredéke térhetett át. Megkérdőjelezi azonban ezt az egyenes következtetést Marsha Rozenblit tapasztalata Bécsben, ő ugyanis azt találta, hogy az ott még kisebb, kifejezetten marginális protestáns közösségek felé irányult a zsidó áttérés jelentős hányada, mintegy egy-negyede.¹³ Varsóban is hasonló jelenséggel találkozunk, hiszen az egyébként katolikusnak ismert lengyel nagyvárosban az áttérők csupán bő harmada választotta

¹¹ Gyurgyák 2001; K. Farkas 1999: 73.

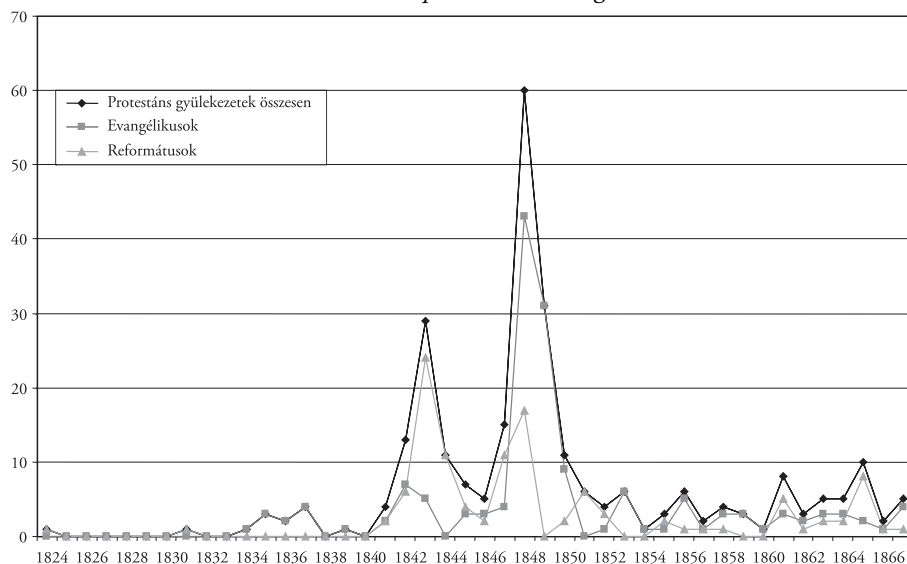
¹² A továbbiakban néhány fontos nagyvárosra fogok utalni, amelyek az európai zsidóság története szempontjából egyaránt jelentős helyszínek, de a zsidóság helyi arányát, illetve pozícióját tekintve más-más jellegűek. Prága zsidósága tekinthető a legtradicionálisabbnak, ám itt a zsidók száma (1870:13 056, 1910: 18 041) a legalacsonyabb, és a városon belüli arányuk (8%) sem kiemelkedően magas. Az utóbbi adat Béccsel rokonítja a cseh fővárost, azonban ott egyrészt a zsidók aránya is jelentősen növekszik a 19. század második felében, másrészt abszolút számuk jelentősen magasabb (1870: 40 227, 1910: 175 318). Berlinben a zsidóság létszáma szinte azonos a bécsiekkel, azonban a szóban forgó városok között a zsidóság aránya itt a legalacsonyabb, mindössze 4% körüli. Varsót jellemzi a másik szélsőérték, amennyiben itt a legmagasabb a zsidók aránya (az 1870-es 32%-ról majdnem 40%-ra emelkedik négy évtized alatt), ráadásul abszolút számuk is itt a legmagasabb egész Európában (1910-re már több mint 300 000).

¹³ Rozenblit 1984: 136. Megjegyzendő azonban, hogy Bécsben lehetséges volt felekezeten kívüli státuszra áttérni, ami – különösen hogy sokan éltek a lehetőséggel – módosítja a keresztény felekezetekre vonatkozó arányokat.

az uralkodó egyházat.¹⁴ Pesten a helyzet az idézettektől mindenképpen különbözött, hiszen a protestánsok a katolikusok számbeli fölénye ellenére sem számítottak „kisebbségnek”, ráadásul országos arányuk jelentősebb volt a pestinél. Mérlegelve ezeket az érveket, aligha mondhatunk mást, mint hogy a katolikus anyakönyvek közelebbi vizsgálata nélkül nem válaszolható meg a zsidó betérések mértékének kérdése. Érdeemes lesz azonban a protestáns adatok ismertetése után visszatérni rá.

A vallásváltások a legkevésbé sem egyenletesen oszlanak meg a század folyamán, de látható, hogy a kitérészi mozgalom a század második felében jelentősebb, és 1848–49 után az egymást követő évek közötti ingadozások lényegesen kisebbek. Az első zsidó betérőt az 1824-es évben találjuk, majd hosszabb ideig nulla szerepel a kutatás során létrehozott táblázatban, míg a legmagasabb értéket 1891-ben regisztráltuk: 67 főt. Szemben olyan nagyvárosokkal, ahol a zsidóság már a 19. század első felére nagyobb számban megtelepedett,¹⁵ Pesten a kitérészi mozgalom az 1840-es években kezdődött meg. Ráadásul rögtön két nagyobb hullámmal, amelyeket követően az 1850-es és '60-as években újra visszaesett a zsidó kitérésiek száma.

1. ábra

Zsidó betérők száma Pesten a protestáns közösségekben 1824–1867

Jól látható, hogy az áttérések éves száma „normális” években kimondottan alacsony, hiszen évi néhány esetről van szó mindössze. 1840-ig csak néhány

¹⁴ Endelman 1997: 47.

¹⁵ Vö. Berlin, Varsó és London esete: Honigmann 1989: 6; Endelman 1997: 37; Smith 1981: 283.

kivételes esetről beszélhetünk, 1850-től kezdve pedig egy és tíz közötti hullámszárról, öt körüli átlagértékkel. Bármennyire alacsony értékekről van is szó, a két jelenség között fontos különbség van, hiszen az alig-alig előforduló, valóban egészen kivételes esetek, és a bizonyos – alacsony – rendszerességgel, de mégis bejáratott módon lezajló betérések más-más jellegűek. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az összes résztvevő populáció viszonylag gyorsan növekszik, és mindhárom felekezeti csoport csak a 18. század végén kezdte meg a betelepődést.¹⁶ A dolgot nem a betérők, hanem a befogadók szempontjából nézve, ebben a korszakban a protestáns gyülekezetekben jelentős számú kereszteletről még nem beszélhetünk. A Kálvin téren az 1830-as években még mindig csak egy-két keresztelest jut egy hétre. Az evangélikusoknál ez a szám kicsit magasabb (1870 előtt a lutheránusok számítottak a nagyobbik protestáns felekezetnek Pesten), de a heti átlag négy keresztelest ott is csak az 1850-es években vált jellemzővé. Mindez azt is jelenti egyben, hogy amikor az 1840-es években az áttérők egyértelműen magasabb számával találkozunk, több olyan év is van, amikor a zsidó betérés a keresztelestek számában jelentős tételnek számít. 1843-ban a Kálvin téri keresztelestek között a zsidó születésűek aránya kis híján elérte a húsz százalékot, és ez az arány 1848–49-ben az evangélikusok között is egyértelműen tíz százalék fölött volt.

A zsidó betéréseknek az 1840-es években tapasztalható hullámszerű meglódulása mindenképpen megfontolást igényel. A 20. században a magyar fővárosban Karády Viktor talált hasonló – bár nagyságrendekkel nagyobb volumenű, de nem szükségszerűen sokkal nagyobb amplitúdójú – mozgást, amelyet egyértelműen a külső fenyegetettséggel, azaz az antiszemitizmus erősödésével lehetett összefüggésbe hozni. Honigmann idézett tanulmányában éppen Karády kutatásait jelöli meg inspirációja forrásaként, és Karády nyomán interpretálja a párhuzamos berlini jelenségeket, rendkívül meggyőzően. A mi esetünkben azonban ez a magyarázat nem látszik feltétlenül kielégítőnek. Bár ismeretes a 48-as pozsonyi pogrom, ami kiválthatta a fenyegetettség érzését (Honigmann külön hangsúlyozza, hogy nem szükséges, hogy racionális értelemben a vallásváltás biztonságot kínáljon valami konkrét veszéllyel szemben), és a pesti lakosság is mutatott zsidóellenes hajlamot a tavaszi események során, de a teljes körű magyarázat megadására ez még nem szükségszerűen elegendő. Feltűnő ugyanis, hogy egy ilyenfajta hullámmal már 1843–1844-ben találkozunk. Erről tudni, hogy inkább a református gyülekezetre korlátozódik, és világosan köthető a skót misszió tevékenységéhez.¹⁷ A '48-as esetek azonban inkább látszanak a koncepcióban foglaltakhoz illeszkedni, amennyiben egy viszonylag gyorsan lezajló hullámról beszélhetünk. Az evangélikus gyülekezetben április előtt nem találunk betérőt, de április 26-ával kezdődően (április

¹⁶ A protestánsok a II. József féle türelmi rendelet után kezdtek szabadon települni a későbbi főváros területére, és a zsidó betelepülés megindulása szintén a felvilágosult császár pátenseihez köthető. A zsidók esetében azonban az akadályok végleges elhárulását az 1840. évi 29. tc. rendelkezései jelentették.

¹⁷ Erről részletesebben: Welker 2006: 152–153.

23-án „tényleges pogrommá fajult” a zsidóellenesség¹⁸⁾ szokatlan számban jelentek meg a lelkész előtt izraelita vallásúak a betérés szándékával, olyannyira, hogy a gyakorlattól feltűnően eltérő módon az anyakönyvben külön megjegyzés utal a „zsidó prozeliták nagy tolongására”, valamint hogy a kereszténységbe való felvételük után azonnal követelték keresztlevelüket.¹⁹⁾ A református gyülekezetben is áprilisra és májusra korlátozódik a kitérés hullám.

Ellentmondani látszik viszont a koncepciónak, hogy a Deák téren az intenzív betérés időszaka elnyúlik júniusig, ráadásul 1849-ben is hasonló számban kereszteltek zsidó áttérőket (jóllehet itt sem egyetlen eloszlásról van szó, két-harmadukat júliusban találjuk). Ugyan a Kálvin téren 1849-es áttérőt nem találunk (a normál keresztelések száma is megcsappan), ám szembeszökő az előző évben áttérők erős magyarosítási hajlama. A névmagyarosítás ekkor még amúgy is ritka módja az „asszimilációs befektetésnek”, de a keresztény többséghez való hasonulás szempontjából valószínűleg teljesen felesleges. Honvéry Antal, Galamfy Vilmos, a Lüleci család vagy Dalnoki Adolf névválasztásában²⁰⁾ valami olyan újdonságot látunk, ami egyfajta nemzeti felbuzdulást mutat, mely az áprilisi törvényekhez, a feudalizmus végéhez, a forradalom élményéhez talán erősebben kapcsolódik, mint a pesti és a pozsonyi polgárok szűkkeblőségéhez vagy egyenesen pogromhangulatához. A fenti érvek alapján tehát – miközben nem tagadható, hogy a Karády és Honigmann által egy másik történeti szituációra és korszakra vonatkozóan leírtak megerősítést látszanak nyerni az 1848-as pesti adatokból – más tényezők bevonását is indokoltnak látom a 19. századi kitérések értelmezéséhez.

ZSIDÓ BETÉRÉSEK 1867 ÉS 1895 KÖZÖTT

A század utolsó harmada (amely a legintenzívebb demográfiai növekedés időszaka a pesti zsidóság számára is)²¹⁾ újabb egyértelmű és tartós növekedést hoz a zsidó áttérések számában.

¹⁸⁾ Gerő 1993: 296.

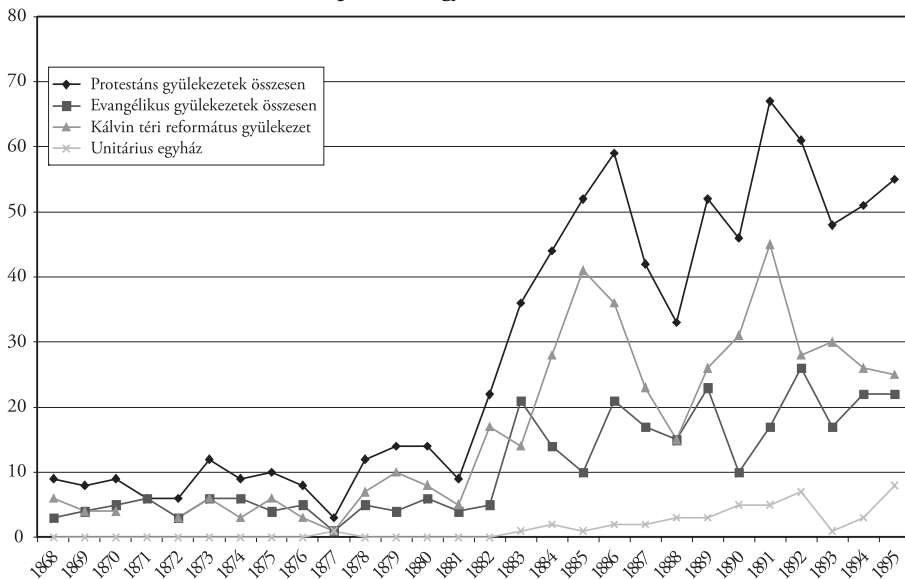
¹⁹⁾ A bejegyzés konkrétan az anyakönyvvezetés néhány napos megakadására utalhat: „Wegen des grossen Andranges der jüdischen Proselyten, die unmittelbar nach ihrer Aufnahme in das Christentum ihre Taufscheine verlangten, ist dieser leere Raum entstanden”.

²⁰⁾ A sor folytatható. Ezeknek a névváltoztatásoknak egy része „on the spot” történik, a keresztény utónévvvel együtt magyar vezetéknevet ír be a keresztelő lelkész, és rendszerint nem kerülnek be „századunk névváltoztatásai” közé. Aligha megmondható, hogy ezek a „spontán magyarosítók” végül működtek-e, a csatlakozó (az áttérő) és a befogadó (a lelkész) szándéka mindenesetre egyesülni látszik ezekben.

²¹⁾ Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala ünnepi kiadványában többször is „amerikai típusú” népgyarapodást emleget. 1869 és 1900 között Pest polgári lakossága – kerekítve – 200.000-ről 587.000-re növekedett, tehát kis híján megháromszorozódott. Ugyanebben az időszakban a pesti zsidóság létszáma szűk negyvenezerről bő 157.000-re emelkedett, tehát megnégyszereződött. Ráadásul a zsidóság esetében a robbanásszerű növekedés jelentős részben természetes szaporodásból származott. Vö. Thirring 1925: 181–9.

2. ábra

Zsidó áttérők száma a protestáns gyülekezetekben Pesten 1868–1895.

Az első bő évtized kimondottan eseménytelennek mondható, az 1880-as évek elejétől azonban az áttérések száma emelkedni kezd, és bár hullámokat itt is látunk, általában véve a növekedés egyértelmű. Ismét érdemes megvizsgálni, értelmezhető-e ezek a hullámok az antiszemita fenyegetés „konjunktúrái” felől. A felvetés már csak azért is indokolt, mert első ránézésre is látható, hogy az 1880-as évek elején kifejezetten megugrik a kitérők száma, ami az erősödő Istóczy-féle antiszemizmussal tűnik egybeesni. Az utolsó „hagyományos” évnek az 1881-es év tekinthető, hiszen utoljára ekkor marad tíz alatt a protestáns felekezetbe áttérők éves száma. Bár az antiszemita mozgalom koordinálását is végző, Istóczy szerkesztette *12 Röpirat* már 1880 októbere óta megjelenik, 1881 számít az antiszemita hullám kibontakozása előtti évnek. A Képviselőház ugyanis már 1882 februárjában tárgyalja az első antiszemita petíciót, a „szatmári kérvény” júniusi tárgyalásakor Istóczy Győző agresszív fellépése (az oroszországi pogromok mellett és a tiszzaeszlári esetet népszerűsítendő) ekkor vezet híres párbajához Wahrmann Mórral, és az erősödő antiszemita propaganda nyomán az antiszemita zavargások 1883-ra növekednek országos méretűvé. Amennyiben tehát a kitérések 1880-as évekbeli konjunktúráját az antiszemita fenyegetettséggel magyarázzuk, a jelenségnek 1883 őszére le kellene csengeni.²²

Ha az evangélikus gyülekezetbe betérők számát nézzük, pontosan ez történik, hiszen a betérők száma 1883-ban megnégyszereződik, majd erősen vissza-

²² Karády Viktor az 1919-es, igen jelentős kitérési hullám kapcsán „anticipatorikus jelleget” említ, mivel a mozgalom „a tulajdonképpeni ellenforradalmi pogromok idejére kifulladásban is volt”. (Karády 1997: 137.)

esik. A Kálvin téren azonban az emelkedés hamarabb kezdődik, ráadásul a kritikus évben éppen hogy némi visszaesést látunk, és csak később indul meg újra a növekedés. Ha a két protestáns felekezet számait együtt vesszük figyelembe, azt tapasztaljuk, hogy 1881-től öt éven át folyamatosan emelkedik a zsidó betérők száma. Tekintve, hogy az antiszemita offenzíva már az 1884-es választások idejére kifulladászt, ezt magyarázatképpen legalábbis csak korlátozott mértékben érvényesíthetjük. Alighanem érdemes más tényezőket is bevonni a válasz megtalálásához. Elengedhetetlennek látszik itt reflektálni a zsidó áttérés jogi értelmére is.

Todd Endelman a varsói áttéréseket taglaló tanulmányának egyik fontos következtetéseként éppen azt fogalmazza meg, hogy a 19. század első felében alighanem azért magasabb valamivel az áttérések száma (ami a zsidó lakosság számához viszonyítva visszaesést jelent a század második felében), mert a zsidóság megtelepedésére vonatkozó restriktívok inkább indokolták a vallásváltást. Magyarországon is lényegi változások mentek végbe a század folyamán a zsidóság jogi státuszában. Érdemes figyelembe venni azt is, hogy a változás ígérete végigkísérte szinte a kérdéses időszak egészét, mielőtt 1895-ben a zsidó vallás recepciójával és különösen az ahhoz szorosan kapcsolódó „egyházpolitikai” törvényekkel – *de jure* – a többséggel valóban egyenrangúvá váltak. Ebben az összefüggésben nyilván nem szükséges megírni a zsidóság emancipációjának jogtörténetét, elegendő itt csupán egyetlen, fontosnak tűnő aspektusra szorítkozni. Bár az 1867: XVII. törvénnyel a zsidóság politikai jogok tekintetében a bevett vallásúakkal azonos jogokat élvezett, a törvény nem érintette a zsidóságot mint felekezetet. Mindez az egyszerű állampolgár szempontjából nem feltétlenül a kereszténység teológiai felsőbbségének állami elismerését vagy e felfogás fenntartását jelentette, de komoly következményekkel bírt, legfőképpen a családjog szempontjából. A zsidóság mint az egyetlen nagyobb lélekszámú vallási csoport, amely nem tartozott a bevett felekezetek közé, nem házasodhatott a keresztény felekezetek tagjaival, nem vehetett fel a tagjai közé másvallásúakat (érdemes emlékeznünk arra, hogy a protestáns egyházak sem téríthettek katolikusokat 1844-ig), felekezetközi kapcsolataiban nem érvényesült a viszonyosságnak az áprilisi törvényekben kimondott elve. Ennek egyenes következménye, hogy ha egy zsidó és egy keresztény házasodni akart, erre két lehetőségük nyílt. Vagy Ausztriában köthettek polgári házasságot valamelyik félnek felekezetnélkülivé nyilvánítása után (illetőleg bárhol külföldön, ahol a polgári házasság lehetséges volt), vagy Magyarországon tehettek, de csakis a zsidó fél áttérése után.

Ez az aspektus már csak azért is figyelemre méltó, mert az országgyűlés 1881 és 1884 között foglalkozott a zsidó-keresztény házasságot elfogadása esetén lehetségessé tevő, ún. részleges polgári házassági törvényjavaslattal. A javaslatot először 1881-ben terjesztették be, majd tárgyalás nélkül ugyanabban az évben a választások után megújították. A bizottsági szakaszt követően a javaslat képviselőházi tárgyalása, végül felsőházi elvetése 1883–1884 fordulóján zajlott le. Különösen a Kálvin téri adatok alapján látszik lehetségessé egy olyanfajta magyarázat (is), amely azt feltételezi, hogy létezett egy nagyobb kitérő csoport,

amely a házasságkötést a remélt házassági jogi törvény meghozatala utánra tervezte, majd ennek elmaradása miatt 1884-t követően áttért. Ez az interpretáció tehát jelentős tényezőnek feltételezi a vegyes házasság megkötése érdekében végrehajtott vallásváltást.

Ennek az áttérési motívumnak a jelentőségét egy választott minta adatai alapján próbálom megvilágítani, amelyet konkrét mintaévek – az egyes évtizedek középső két éve – betérőiről állítottam össze. A mintában került összesen 171 áttérő az evangélikus anyakönyvekből, 219-nek az adatai a Kálvin téren betértek közül, valamint mind a 44 unitárius anyakönyvi eset. Ez a mindösszesen 434 eset az összesnek kerekén negyven százaléka. Sajnos az egyes időszakokra megbízhatóan meglévő adatok nem azonosak, ezért különböző kérdéseket csak a minta egyes részeire tudunk feltenni. Szembetűnő, hogy az áttérők (amint ez általában lenni szokott) túlnyomó többsége fiatal felnőtt, tehát házasulandó korban van. Az evangélikusoknál az ismert korú áttérők kerekén harmada (48 fő) a 20–28 év közötti korosztályba tartozik, további húsz százalékuk 29–35 év közötti 29 fő. Ugyanezek a korcsoportok a reformátusoknál 45%-ot, illetve további 15%-ot tesznek ki (65, ill. 23 fő). Az unitáriusoknál az arányok még magasabbak (19, ill. 10 fő). Ezekben a csoportokban is vannak olyanok, akik vagy már házasok, vagy – bár „megfelelő” korúak és családi állapotúak – családjukkal együtt tértek ki, tehát nem feltételezhető, hogy a házasságkötés motiválta volna őket. Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy még ha valaki a házasság szándékával tért is át, a város és az ország bármely más protestáns egyházközségében kérhette a kapcsolat szentesítését, de keresztény vegyes házasságot is köthetett bármely katolikus pap előtt, arról nem beszélve, hogy egyes esetekben a remélt házasság egyszerűen létre sem jött.

Mindezt szem előtt tartva megállapíthatjuk, hogy az ugyanannál a felekezetenél, egy hónapon belül házasságot kötők aránya igen magasnak bizonyul. Az evangélikusoknál 31 esettel találkozhatunk, a reformátusoknál 49-cel, de arányaiban az unitáriusoknál a legmagasabb az arányuk, 23 alkalommal fordult elő náluk. Fontos tudni, hogy e számokat minimumértéknek kell tekintenünk, egyrészt a fent említett tényezők miatt, másrészt mert a keresztelési és a házassági anyakönyvek összevetése bizonyosan nem hozhatott pontos eredményt, hiszen egyes időszakokban a mutatókönyvek csak a házasuló vőlegényeket tartalmazzák, míg a menyasszonyokra egyáltalán nem lehet keresni. Ha a fenti számokat mindezek figyelembe vételével értékeljük, azt látjuk, hogy a jogilag és a társadalmi értelemben házasságra képes áttérők több mint fele a házasságkötés egyértelmű és közvetlen szándékával tért át.

Feltűnő ugyanakkor, hogy az 1884–85-ös mintában kifejezetten magas a szülők nélkül áttérő gyerekek aránya. Bizonyos esetekben viszonylag jól rekonstruálhatóan külföldön kötött vegyes házasságból vagy nem törvényesített kapcsolatból származó gyermekek veszik fel a keresztény szülők vallását, de nem egyszer látjuk, hogy olyan magas státuszú (például arisztokrata) keresztiszülők részvételével térnek át a kiskorúak, mint Hieronymi Károly vagy Gyöngyössy minisztériumi osztálytanácsos. Ezek a példák könnyen felfoghatók bizonyosfajta menekülés-

ként, hiszen a jelek szerint relatíve magas státuszú zsidó szülők jobbnak látták megkereszteltetni gyermekeiket, és ehhez magas társadalmi presztízsű ismerőseik támogatását igyekeztek megszerezni.

2. táblázat

Korviszonyok és házasodási hajlandóság

	Református minta	Evangélikus minta	Unitárius
20–28 / aránya az ismert korúak között	65 / 43%	48 / 33,1%	19 / 43,2%
29–35 / aránya az ismert korúak között	23 / 15,2%	29 / 20%	10 / 22,7%
Házasodók	49	31	23
Házasodók a potenciális házasodók százalékában ²³	49%	37,8%	52,3%
Az ismert korúak száma	151	145	44
A teljes minta	219	171	44

Az adatok megmutatták, hogy – talán további források bevonásával – az egyes esetek alaposabb feltárásának segítségével közelebb juthatunk az áttérési mozgalom mögött meghúzódó társadalmi hatásokhoz, illetve egyéb mentalitásbeli tényezőkhöz, amelyre itt nyilvánvalóan nincs lehetőség. Az ismertetettek alapján kijelenthető, hogy a motivációk között jól kirajzolódnak a 19. századi zsidóasszimiláció jellegzetes vonulatai, miközben az antiszemita agresszióra érkező reakciónak a 20. században talán jellemzőbb esetei szintén felfedezhetők.

A VALLÁSVÁLTÁS MÉRTÉKE

Végül érdemes visszatérni arra a kérdésre, vajon – számszerűen – az ismertetett vallásváltási mozgalom jelentősnek vagy inkább csekély mértékűnek tekinthető-e. Itt valóban különböző viszonyítási pontok választhatók. A protestáns gyülekezetekbe áttérőknek az összes zsidó áttérőhöz viszonyított arányára nézve élhetünk bizonyos becslésekkel. 1848-ban a terézvárosi plébánián öt zsidó („héber”) betérőt regisztráltak – az 1880-as évek elején is hasonló számokat találunk –, ami ugyan lényegesen alacsonyabb, mint a reformátusoknál és evangélikusoknál tapasztaltak, de figyelembe véve, hogy a korabeli Pesten további hat helyen vezettek katolikus anyakönyvet, nem állítható, hogy a katolikus felekezetre áttérők a kisebbséget jelentették volna. Az időben legközelebbi statisztika, amely további adalékkal szolgálhat, a századfordulóról való. 1896–1901 között a magyarországi zsidó

²³ Itt potenciális házasodónak a nagykorú egyedülállókat tekintem, akik nem családjukkal együtt térnek át.

vallásváltók kétharmada (66,3%) tért át katolikussá.²⁴ Semmilyen garancia sincs arra, hogy ez az arány Pestre nézve, illetve korábbi időszakokra is fennállt, mégis jelezheti, hogy a protestantizmus egyértelmű és tartós fölényéről, legalábbis ebben a tekintetben, nincsen szó.

A zsidóság létszámából kiindulva azt látjuk, hogy az 1840-es években a Pesten lakó zsidó népesség mintegy egy százaléka tért át.²⁵ Az érték nyilván alacsony abban az értelemben, hogy a zsidóság számbeli gyarapodását érdemben nem befolyásolhatta. A század későbbi időszakaiban, a zsidóság létszámának jelentős növekedését figyelembe véve, ez az arányszám egyre alacsonyabb. Érdemes azonban figyelmet szentelni annak a kérdésnek, hogy országosan ezek a számok mennyire jelentősek, illetve hogy a Pesten talált értékek hogyan viszonyulnak más európai városok korabeli számaihoz. Ebben az esetben is leginkább későbbi számokra vagyunk utalva. Karády Viktor adatait véve alapul,²⁶ a két világháború között a pesti áttérők jellemzően az országos (ez természetesen a trianoni országterületre érvényes) szám kétharmadát adták. Ismét, vannak érvek, amelyek amellettszólnak, hogy ez az arány más volt a 19. században, de a feltételezés ellenében is felhozhatók érvek. A korabeli Ausztria jó összehasonlítási alapnak tűnik, és ott Rozenblit azt találta, hogy az osztrák zsidók szinte kizárólag Bécsben váltottak vallást.²⁷ Budapest pozíciója Magyarországon igen hasonló lehetett. Ugyanakkor felvethető, hogy jelentős kelet-magyarországi városok, amelyek heterogén felekezeti összetétellel, igen magas (keresztény) vegyes házassági rátával rendelkeztek (Arad, Nagyvárad, Kolozsvár stb.) – és ezek alapján ideális helynek tűnnek zsidó vallásváltók számára is – a két világháború közötti statisztikában nem szerepelnek. Mindenesetre jó okunk van feltételezni, hogy Pest az áttérések tekintetében a legjelentősebb helyszín volt.

Más európai nagyvárosokkal összevetve fontos különbségeket tapasztalunk. A protestáns gyülekezetek anyakönyveiben találtakat az 1895 utáni statisztika számaival folytatva állandó növekedést tapasztalunk a betérések számában az 1910-es évekig, ahonnan már jelentős visszaeséssel nem találkozunk a második világháborúig. Mindezt akár természetesnek is tarthatjuk: mondhatjuk, hogy az asszimiláció előrehaladásával, esetleg a szekularizációval párhuzamosan a zsidó kitérések száma is növekszik. Bécsben és Prágában egyaránt folyamatos növeke-

²⁴ *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam IX., Budapest, 1902.

²⁵ Az érték becslésen alapul, és a Kőrösi József által közölt adatok (*Pestvárosi Statisztikai Évkönyv* 1873) jelentik a kiindulópontját. Szerinte 1840-ben 7586, 1848-ban 14 280 volt a pesti zsidóság létszáma – 1842–1849 között 171 áttérés volt a protestáns gyülekezetekben. Itt figyelembe vettem Honigmann észrevételét, amely szerint értelmetlen éves adatokat az adott évre érvényes teljes adatokkal arányítani, az általa kidolgozott „konverziós ráta” alkalmazása viszont nem volt kivihető.

²⁶ Karády 1997: 134.

²⁷ Rozenblit 1984: 132. Némiképp zavarba ejtő, hogy Rozenblit ugyanitt azt is állítja, hogy Prágában egyáltalán nem létezett a zsidó vallásváltás.

dést tapasztalhatunk a kitérők abszolút számában az 1860-as évektől kezdve.²⁸ Megkérdőjelezi azonban a folyamat „természetes” voltát, hogy több helyen is az áttérés volumenének csökkenését tapasztaljuk a 19. század közepe után, például Varsóban és Berlinben. Az előbbi helyen az 1820-as évektől kezdődően két évtizeden át legalább olyan magasak az áttérők abszolút számai, mint aztán a század utolsó évtizedeiben. Ráadásul a növekedés ezután már nem folyamatos, hanem a századfordulón újabb visszaesést tapasztalhatunk.²⁹ Berlinben lényegesen magasabb számokkal, de hasonló mozgással találkozunk. A zsidó áttérés már 1770-től kezdve sem tekinthető ritkaságnak, és a 19. század első felében az áttérési ráta többszöröse a Pesten az 1840-es években átmenetileg feltételezhetőnek, majd némiképp abszolút értékben is csökken (ami az áttérési ráta feltűnő visszaesésében mutatkozik meg), és az 1880-as években indult újra emelkedésnek.³⁰

Érdemlegesen akkor tudnánk összevetni számainkat az említett nagyvárosok adataival, ha kumulatív áttérési rátát számolnánk a pesti adatok alapján, és ezt összevethetnénk a többi város hasonló adataival. Ez Pestre nézve csak nagy áldozatok árán lehetne kivihető, de még ez esetben is csak Berlinnel vethetnénk (esetleg) össze. A többi városra nézve csak egyes időszakokra, és ráadásul különböző szempontok szerint számolt adatok állnak rendelkezésre. Ha nem optikai csalódás – de jelenleg nem látom valószínűnek, hogy a feldolgozatlan katolikus anyakönyvek nagyobb létszámú zsidó betérőt tartalmaznának a század első évtizedeiben –, Pesten az áttérési mozgalom viszonylag későn kezdődött, de számában aligha maradt el lényegesen a többi közép- és kelet európai nagyvárosétól. Varsóban 1800–1895 között mintegy 1500 áttérőről tudunk, ami valószínűleg meglehetősen pontossággal megfelel a katolikus anyakönyvek adataival kiegészített számnak Pest esetében. Bécsben 1868–1903 között kb. 9000 zsidó kitérőről ír Rozenblit, ami Pesten azonos időszakban lényegesen alacsonyabb, adatok híján úgy tippelhetünk, hogy mintegy harmada. Prágában ugyanez a szám mindössze 514. Míg tehát a századfordulós Bécsben évente kb. 500 kitérőről tudunk, Berlinben ekkor körülbelül 150-et regisztráltak, Budapesten pedig valahol a kettő között lehetett ez a szám – országosan 1900-ra 400 fölé kerül. Varsóban ekkor már egyértelműen a pesti volumen alatt van az adat.

Honigmann arra nézve is közöl információt, hogy ezek a jelenségek hosszú távon milyen számszerű következményekkel jártak. Megvizsgálja, hogy Bécsben, Berlinben és Budapesten a második világháború idején a faji törvények szerint zsidónak minősülők között mekkora volt az izraelita vallásúak és más felekezetűek aránya. 1939-ben Berlin zsidónak minősített lakosságának 8,5%-a nem

²⁸ Rozenblit az imént idézett helyen közöl egy táblázatot, amely szerint Bécsben, 1868-ban heten tértek ki a zsidó közösségből, húsz évvel később már több mint háromezresen, a századfordulón több mint ötszázan. Megjegyzendő, hogy ezek mintegy negyede felekezeten kívüli státuszra váltott, ami – legalábbis 1895 előtt – Magyarországon nem volt opció. Riff adatai szerint (75–76) Prágában folyamatos emelkedés érvényes az 1868–1902 közötti időszakra, majd a következő évek során enyhé visszaesés tapasztalható.

²⁹ Endelmann 1997: 37.

³⁰ Honigmann 1989: 7–13.

volt tagja a felekezetnek, ugyanekkor Bécsben ez az arány 12%, és a budapesti 1941-es népszámlálás 17%-nyi nem izraelita vallású, de a zsidótörvény alá eső személyt talált. A számadatot megerősíti, hogy egy 1941-es irat szerint „az 1939. IV. t.c. szerint zsidónak tekintendő távbeszélő állomással bíró előfizetők” között a nem izraelita vallásúak aránya mintegy 15% volt.³¹ Az utóbbi adatok értékelésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a vegyes házasságok ugyanúgy szerepet játszottak az arányok kialakulásában, mint az áttérések, mégis az áttérés jelentőségét húzzák alá.

Figyelembe véve, hogy Pesten csak a 19. század elején kezdődött meg a zsidóság meglepedése, és nem meglepedezve az egyes városok zsidó népességének változó nagyságáról, a kitérés mozgalom a jelentősebb számú európai, városi zsidó közösségek összefüggésében nem tűnik jelentéktelennek, és a 20. század felé közeledve egyre inkább a legnagyobb volumenűek között említhető. Az eredmények részben a katolikus anyakönyvek bevonásával, részben a bejegyzések személyi szintű vizsgálatával tovább finomíthatók, ez a munka egyelőre előttünk áll. Jelen sorok írójának sincs kétsége aziránt, hogy a zsidó áttérés a 19. században szoros összefüggést mutat az asszimiláció folyamatával, és az eddigi információk abba az irányba mutatnak, hogy a keresztény társadalomba való jelentős mélységű integráció nem annyira következménye, mint feltétele az áttérésnek. Ennek az elemzésével azonban csak további kutatások után érdemes foglalkozni.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Általános iratok.

A Deák téri evangélikus, a Kálvin téri református valamint a budapesti unitárius gyülekezet anyakönyvei (IV. 1419 a, I-988/1941.)

Kőrösi József 1871: *Pest, szabad királyi város, az 1870dik évben.* (Szabad királyi Pestvárosa Statisztikai Hivatalának közleményei 4.) Pest

Thirring Gusztáv 1925: *Budapest félévszázados fejlődése 1873–1923.* (Statisztikai Közlemények 53.) Budapest

Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam IX., Budapest, 1902.

³¹ Budapest Főváros Levéltára IV. 1419 a, I-988/1941.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Caron, Vicki 1985: The Social and Religious Transformation of Alsace-Lorraine Jewry, 1871–1914. *Leo Baeck Institute Yearbook*. London, 319–356.
- Endelman, Todd M 1997: Jewish Converts in Nineteenth Century Warsaw: A Quantitative Analysis. *Jewish Social Studies* 1. 28–59.
- Gerő András 1993: Zsidó utak és magyar keretek a XIX. században. In: uő.: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 295–318.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon (Politikai eszmetörténet)*. Budapest
- Honigmann, Peter 1989: Jewish Conversions: a Measure of Assimilation? A Discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770–1941. *Leo Baeck Institute Yearbook*. London, 3–39.
- Karády Viktor 1997: A „kitérések konjunktúrái”. In: uő.: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*. Budapest, 132–142.
- Karády Viktor 1994: A zsidó vallásváltás szociológiai problémái. *Évkönyv* (Országos Rabbiképző Intézet). Budapest, 93–98.
- K. Farkas Claudia 1999: A „kikeresztelkedés” dilemmája. *Holocaust füzetek* 12. 73–91.
- Kálniczky László (szerk. összeáll., bev., mutató) 1998: *A Magyar Országos Levéltár Filmtárában mikrofilmen őrzött anyakönyvek katalógusa (Tematikai konspektus)*. 1. kötet. Budapest
- Riff, Michael Anthony 1981: Assimilation and Conversion in Bohemia – Secession from the Jewish Community in Prague 1868–1917. *Leo Baeck Institute Yearbook*. London, 73–88.
- Rozenblit, Marsha 1984: *The Jews of Vienna, 1867–1914: Assimilation and Identity*. New York
- Schneller Károly 1923: *Születési arány és vallásfelekezet*. Pécs
- Smith, Robert Michael 1981: The London Jews’ Society and Patterns of Conversion in England, 1801–1859. *Jewish Social Studies* 3–4. 275–290.
- Welker Árpád 2006: Vegyes házasságok és vallásváltások a Kálvin téri gyülekezetben a 19. században. In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*. Budapest, I. kötet, 141–172.
- Zeke Gyula 1990: Statisztikai melléklet. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. I. rész. Budapest, 194.